

LĘK PRZED PRZESTĘPCZOŚCIĄ

Paweł Ostaszewski

MONOGRAFIE LEX

LEX

a Wolters Kluwer business

LĘK PRZED PRZESTĘPCZOŚCIĄ

**ASPEKTY TEORETYCZNE,
METODOLOGICZNE I EMPIRYCZNE**

Paweł Ostaszewski

LEX

a Wolters Kluwer business

Warszawa 2014

Publikacja dofinansowana przez Instytut Wymiaru Sprawiedliwości

Stan prawny na 1 kwietnia 2014 r.

Wydawca
Monika Pawłowska

Redaktor prowadzący
Marzena Molatta

Opracowanie redakcyjne
Julia Gennusa

Łamanie
JustLuk Łukasz Drzewiecki, Justyna Szumieł, Krzysztof Drzewiecki

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

prawolubni

SZANUJMY PRAWO I WŁASNOŚĆ
Więcej na www.legalnakultura.pl
POLSKA IZBA KSIĄŻKI

© Copyright by
Wolters Kluwer SA, 2014

ISBN 978-83-264-3284-2

ISSN 1897-4392

Wydane przez:
Wolters Kluwer SA

Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 00, fax 22 535 81 35
e-mail: ksiazki@wolterskluwer.pl
www.wolterskluwer.pl
księgarnia internetowa www.profinfo.pl

Spis treści

Wykaz skrótów	9
Wstęp	11
 Część I Zagadnienia teoretyczne	
Rozdział 1. Lęk, strach i poczucie bezpieczeństwa w świetle ogólnych koncepcji jednostki i społeczeństwa.....	17
1.1. Problemy definicyjne	17
1.2. Lęk i strach w wybranych koncepcjach psychologicznych.....	21
1.3. Lęk i poczucie bezpieczeństwa w wybranych koncepcjach socjologicznych ...	26
Rozdział 2. Lęk przed przestępczością w świetle teorii kryminologicznych	34
2.1. W poszukiwaniu definicji lęku przed przestępczością.....	34
2.2. Wybrane teorie i koncepcje	45
2.2.1. Teorie biopsychiczne i psychologiczne	46
2.2.2. Teoria anomii R.K. Mertona	48
2.2.3. Teorie uczenia się zachowań przestępczych i podkultur	48
2.2.4. Chicagowska szkoła ekologii społecznej.....	49
2.2.5. Koncepcje dezorganizacji	50
2.2.6. Koncepcja zdolności społeczności lokalnej do współdziałania na rzecz wspólnego dobra (<i>collective efficacy</i>)	53
2.2.7. Teorie kontroli społecznej i teoria kontroli sąsiedzkiej R.J. Bursika i H.G. Grasmicka	55
2.2.8. Teorie reakcji społecznej i paniki moralnej	59
2.2.9. Teoria zachowań rutynowych	60
2.2.10. Nurt kryminologii feministycznej	61
2.2.11. Koncepcja przestępstw sygnałnych (<i>signal crimes</i>).....	63
Rozdział 3. Historia badania lęku przed przestępczością.....	65
3.1. Stany Zjednoczone	68
3.2. Wielka Brytania	72

3.3. Polska	74
3.4. Pętla zwrotna lęku przed przestępczością	79

Część II

Zagadnienia metodologiczne

Rozdział 4. Jak badać lęk przed przestępczością?	83
4.1. Ogólne wyzwania	84
4.2. Rodzaje badań	88
4.2.1. Sondaże opinii publicznej	89
4.2.2. Badania wiktyimizacyjne	89
4.2.3. Sposoby prowadzenia wywiadów kwestionariuszowych	93
4.2.4. Wywiady pogłębione	95
4.2.5. Wywiady fokusowe	97
4.2.6. Analiza treści	98
4.2.7. Analiza dokumentów i danych rejestrowanych	100
4.2.8. Eksperymenty i quasi-eksperymenty	101
4.2.9. Mieszane techniki badań	102
4.3. Aspekty operacyjne badań ilościowych	103
4.4. Techniki analizy wyników	107
4.4.1. Techniki analizy dwuwymiarowej	108
4.4.2. Techniki analizy wielowymiarowej	111
4.4.3. Techniki identyfikacji i redukcji wymiarów	115
Rozdział 5. Jak pytać o lęk przed przestępczością?	117
5.1. Pytania o ogólne poczucie braku bezpieczeństwa	121
5.1.1. Przykłady pytań	121
5.1.2. Dyskusja i krytyka	125
5.2. Pytania o obawę przed określonymi przestępstwami	128
5.3. Pytania o kognitywne i konatywne wymiary reakcji na przestępczość	129
5.4. Złożone układy pytań	132
5.5. Skale i indeksy	133

Część III

Zagadnienia empiryczne

Rozdział 6. Hipotezy o uwarunkowaniach lęku przed przestępczością	139
6.1. Hipoteza wiktyimizacyjna	143
6.2. Hipoteza podatności na wiktyimizację (<i>vulnerability</i>)	148
6.2.1. Płeć	152
6.2.2. Wiek	155
6.2.3. Status społeczny	157

6.2.4. Stan zdrowia i niepełnosprawność fizyczna	158
6.2.5. Pozostałe czynniki związane z podatnością na wiktymizację	160
6.3. Hipoteza dezorganizacji społecznej	161
6.4. Hipoteza urbanizacyjna	164
6.5. Hipoteza integracji społecznej	167
6.6. Media a lęk przed przestępczością	170
6.7. Praca policji a lęk przed przestępczością	175
6.8. Hipoteza czynników makrospołecznych	181
6.9. Pozostałe szczegółowe hipotezy	185
Rozdział 7. Podejścia integrujące	190
7.1. Modele uwarunkowań lęku przed przestępczością W.G. Skogana	190
7.2. Modele wpływu warunków społecznych i wiktymizacji na lęk przed przestępczością F.W. Winkela	193
7.3. Ogólny model lęku przed przestępczością K.F. Ferraro	194
7.4. Interaktywny model stosunku do przestępczości K. Boersa	196
7.5. Strukturalny model lęku przed przestępczością K.M. Ferguson i C.H. Mindela	197
7.6. Modele uwarunkowań lęku przed przestępczością J. Jacksona, S. Farralla i E. Gray	199
7.7. Model społeczno-psychologiczny lęku przed przestępczością S. Farralla, J. Bannistera, J. Dittona i E. Gilchrist	201
7.8. Model determinantów lęku przed przestępczością A. Siemaszki	202
7.9. Inne modele integrujące	203
Rozdział 8. Konsekwencje lęku przed przestępczością i możliwości jego ograniczania	207
8.1. Konsekwencje	207
8.2. Możliwości ograniczania	212
Rozdział 9. Wyniki badań własnych	220
9.1. Poziom lęku przed przestępczością – rezultaty analiz jednowymiarowych	224
9.1.1. Poziom lęku przed przestępczością w Polsce	224
9.1.2. Poziom lęku przed przestępczością w poszczególnych województwach	227
9.1.3. Poziom lęku przed przestępczością w Polsce na tle innych państw ...	229
9.2. Korelaty lęku przed przestępczością – rezultaty analiz dwuwymiarowych	232
9.3. Integrujący model uwarunkowań lęku przed przestępczością – rezultaty analiz wielowymiarowych	252
9.3.1. Model drzewa klasyfikacyjnego	253
9.3.2. Model regresji logistycznej	262

Podsumowanie.....	267
Literatura cytowana.....	275
Spis tabel, schematów, wykresów i map.....	289

Wykaz skrótów

BCS	- British Crime Survey (Brytyjskie Badanie Przestępczości)
CAPI	- Computer Assisted Personal Interviewing
CASI	- Computer Assisted Self Interviewing
CATI	- Computer Assisted Telephone Interviewing
CAWI	- Computer Aided Web Interviewing
CBOS	- Centrum Badania Opinii Społecznej
CHAIID	- Chi-square Automatic Interaction Detection
ESS	- European Social Survey (Europejski Sondaż Społeczny)
ICVS	- International Crime Victims Survey (Międzynarodowe Badanie Ofiar Przestępstw)
IVAWS	- International Violence Against Women Survey (Międzynarodowe Badania nad Przemocą Wobec Kobiet)
NCVS	- National Crime Victimization Survey (Ogólnokrajowe Badanie Wikty-mizacji Kryminalnej)
OBOP	- Ośrodek Badania Opinii Publicznej
PAPI	- Paper and Pen Interviewing
PBP	- Polskie Badanie Przestępczości
PTSD	- Posttraumatic Stress Disorder (zespół stresu pourazowego)

Wstęp

Ludzie nigdy dotąd nie byli tak dobrze zabezpieczeni, jak są dzisiaj. Nigdy nie żyli tak długo. Najprawdopodobniej też nigdy nie zaznali tak wielkiej wolności. Nigdy też mieszkańcy małych i wielkich krajów uprzemysłowionych nie mieli, teoretycznie rzecz biorąc, mniej powodów, aby się obawiać czegośkolwiek. Równocześnie jednak nigdy wcześniej nie występowało tak wielkie, trwałe i przytłaczające poczucie braku bezpieczeństwa. Wcześniej ludzie znali lęk, ale nie tak szeroko rozpowszechniony, rodzący wewnętrzne poczucie braku bezpieczeństwa dławiące nas wszystkich nawet wówczas, gdy wszystko jest w porządku¹.

Lęk przed przestępczością stanowi przedmiot badań kryminologicznych od końca lat 60. ubiegłego wieku. Lista publikacji poświęconych tej kwestii jest bardzo obszerna, powszechnie uznaje się go za jeden z najczęściej podejmowanych problemów we współczesnej kryminologii. C. Hale w opublikowanym w 1996 r. artykule prezentuje przegląd wydanej do roku 1992 literatury poświęconej lękowi przed przestępczością, w którym zebrał około dwustu – tylko anglojęzycznych – publikacji². W roku 2000 bibliografia tego tematu przygotowana przez J. Dittona i S. Farralla przekroczyła już 800 pozycji³. Należy szacować, że do początku 2014 r. liczba ta zwiększyła się jeszcze kilkukrotnie. Pomimo wielkiej liczby często bardzo dogłębnych analiz kontrowersje wokół tego zagadnienia nie znikają i stale podejmowane są próby jego zdefiniowania i opisanie.

W literaturze przedmiotu szeroko dyskutowane są zagadnienia definicji lęku przed przestępczością, jego operacjonalizacji za pomocą poszczególnych metod i technik badawczych, a także uwarunkowań makro-, meso- i mikrospołecznych. O ile jednak anglojęzyczna literatura przedmiotu obfituje we wszechstronne analizy tego zjawiska, o tyle w Polsce temat ten nie doczekał się wielu publikacji. Celem zapełnienia tej luki niniejsza monografia podejmuje próbę analizy zagadnienia lęku przed przestępczością w trzech jego wymiarach: teoretycznych podstaw we współczesnej kryminologii, metodologii badania i empirycznego opisu rozmiarów oraz przyczyn zjawiska.

¹ G. Kelles, A. Lemaitre, *Research on the „Fear of Crime”*, *Eurocriminology* 1987, t. 1, s. 31 (za:) J. Czapska, K. Krajewski, *Podsumowanie (w:) Poczucie bezpieczeństwa mieszkańców wielkich miast. Kra-ków na tle innych miast europejskich*, red. K. Krajewski, Kraków 2008, s. 201.

² C. Hale, *Fear of Crime: A Review of the Literature*, *International Review of Victimology* 1996, Vol. 4, No. 2, s. 79–150.

³ Por. S. Farrall, D. Gadd, *Evaluating Crime Fears: A Research Note on a Pilot Study to Improve the Measurement of the „Fear of Crime” as a Performance Indicator*, *Evaluation* 2004, Vol. 10, No. 4, s. 493–502.

W polskiej literaturze kryminologicznej angielskie pojęcie *fear of crime* jest równie często tłumaczone, tak jak w niniejszej pracy, jako „lęk przed przestępczością”⁴ co jako „strach przed przestępczością”⁵. W pierwszym rozdziale dokonano szczegółowego rozróżnienia terminów „lęk” i „strach” i dla obrony postawionej w pracy tezy przywołano argumentację przemawiającą za uznaniem pierwszego z nich za lepiej charakteryzujący analizowane tu zjawisko.

Główną perspektywą przyjętą w publikacji jest punkt widzenia kryminologii, nie sposób jednak nie zwrócić uwagi, że problematyka lęku przed przestępczością sytuuje się w ramach szerszego układu różnych perspektyw. Najważniejsze z tych perspektyw to: psychologiczna – opisująca proces doświadczania takich emocji jak lęk i strach – oraz socjologiczna – objaśniająca przebieg takich procesów jak dezorganizacja społeczna czy społeczna lub kulturowa transmisja lęków i poczucia braku bezpieczeństwa. Dlatego też przegląd poszczególnych teorii kryminologicznych i ich implikacji dla lęku przed przestępczością (rozdział 2) poprzedza krótka charakterystyka sposobu przedstawiania takich zagadnień jak lęk, strach i poczucie bezpieczeństwa w wybranych koncepcjach psychologicznych i socjologicznych (rozdział 1). Dalsze rozdziały obejmują gruntowną analizę tego szczególnego obszaru kryminologicznych badań nad reakcją na przestępstwo, jakim jest lęk przed przestępczością. Analiza ta obejmuje opis historii badań poświęconych temu zjawisku (rozdział 3), metodologicznych aspektów prowadzenia badań poświęconych temu problemowi (rozdział 4) i formułowanych w nich szczegółowych pytań kwestionariuszowych (rozdział 5). Ostatnia część składa się z rozdziałów poświęconych konstruowanym w toku empirycznych analiz hipotezom o wpływie poszczególnych czynników na rozmiary i przestrzenne zróżnicowanie lęku przed przestępczością (rozdział 6), modelom integrującym te czynniki (rozdział 7), konsekwencjom lęku i możliwościom jego ograniczania (rozdział 8) oraz prezentacji wyników własnych analiz (rozdział 9).

W polskiej literaturze lęk przed przestępczością jest najczęściej charakteryzowany przez trzy komponenty: odczuwaną obawę przed stanieniem się ofiarą przestępstwa, ocenę ryzyka takiego zdarzenia oraz podejmowanie zachowań mających zminimalizować to ryzyko lub ewentualne negatywne skutki wiktylizacji. Przy czym przez część badaczy jest rozumiany jako konstrukt składający się z tych trzech elementów, a więc jako rodzaj psychologicznej postawy, przez innych zaś jako jedynie aspekt emocjonalny, funkcjonujący niezależnie od poznawczych ocen ryzyka i podejmowanych zachowań ochronnych i unikowych. Tak czy inaczej, może on być z jednej strony w pełni racjonalnym mechanizmem ochrony przed potencjalnym zagrożeniem, z drugiej zaś – także przejawem wysokiego poziomu ogólnego niepokoju, niezwiązanego z realnym zagrożeniem i bardzo utrudniającym normalne funkcjonowanie człowieka.

⁴ Por. np.: E. Bieńkowska, *Lęk przed przestępczością*, Jurysta 1995, nr 5; A. Siemaszko, *Kogo biją, komu kradną. Przestępczość nie rejestrowana w Polsce i na świecie*, Warszawa 2001; A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski, *Atlas Przestępczości w Polsce 4*, Warszawa 2009.

⁵ Por. np.: B. Hołyst, *Wiktymologia*, Warszawa 2000; J. Blachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 2001; J. Ławicka, *Strach przed przestępczością jako wskaźnik poziomu wiktylizacji społeczeństwa*, Prokurator 2004, nr 1.

W konsekwencji przyjęcia pierwszego ujęcia skala takiego lęku w społeczeństwie może zostać uznana za wskaźnik rzeczywistego zagrożenia i jego pomiar może stanowić alternatywę dla takich mierników jak poziom rejestrowanej przestępczości czy rozmiary wiktymizacji. Przyjąwszy zaś drugi punkt widzenia, należy przyznać, że lęk przed przestępczością może odzwierciedlać coś, co można by nazwać ogólnym stanem psychicznym społeczeństwa, na który składają się rodzaj funkcjonujących więzi społecznych, poziom zaufania do instytucji państwa czy nawet faza rozwoju kulturowego i gospodarczego. Lęk przed przestępczością można więc rozumieć jako jedną z możliwych reakcji na szeroko rozumiane przestępstwo, a więc nie jedynie jako reakcję na szczególne doświadczenie wiktymizacji, ale także jako złożony stosunek do czynów wyobrażonych, doświadczanych pośrednio czy też jako wynik społecznie lub kulturowo wykreowanego obrazu zagrożenia.

Celem monografii była wszechstronna analiza zagadnienia lęku przed przestępczością, główne problemy badawcze przybrały zaś formę następujących pytań:

1. Czy lęk przed przestępczością jest zjawiskiem możliwym do szczegółowego zdefiniowania i wyodrębnienia spośród innych lęków i niepokojów doświadczanych przez ludzi?
2. Jakie miejsce zajmuje lęk przed przestępczością w indywidualnych procesach doświadczania i wyrażania emocji oraz reagowania na zagrożenia, a także w społecznych procesach przetwarzania i przekazywania informacji i znaczeń?
3. Jak badać lęk przed przestępczością?
4. Jakie są rozmiary lęku przed przestępczością w Polsce?
5. Jakie czynniki wpływają na rozmiary lęku przed przestępczością?

Jak wspomniano, praca składa się z trzech części obejmujących zagadnienia teoretyczne, metodologiczne oraz empiryczne wyniki badań i analiz prezentowanych w literaturze przedmiotu i przeprowadzonych przez samego autora. Całość opracowania kończy podsumowanie i przedstawienie wniosków. W aneksie zamieszczono spis cytowanej w pracy literatury oraz prezentowanych tam tabel, wykresów, schematów i map.

Warto już w tym miejscu zasygnalizować, że zdecydowana większość ustaleń empirycznych została przeprowadzona w toku badań respondentów pochodzących z innych krajów niż Polska. Dlatego też tutaj zdecydowano się na przeprowadzenie całościowej analizy tego zagadnienia i weryfikacji większości hipotez badawczych dla warunków polskich. W tym celu wykorzystano bazę danych pochodzących z Polskiego Badania Przestępczości, rozbudowując wszelako analizę o nowe wątki. Należy ponadto podkreślić, że baza danych PBP jest unikatowa nie tylko w warunkach polskich, lecz także światowych, a jej wielkość oferuje możliwość testowania najbardziej interesujących i obiecujących hipotez, czym zdecydowanie przewyższa mniejsze projekty badawcze, nawet te ukierunkowane wyłącznie na badanie lęku przed przestępczością.

Część I

Zagadnienia teoretyczne

Wiedza jest antidotum na lęk⁶.

Na poziomie jednostkowych czy psychologicznych procesów lęk przed przestępczością może być rozumiany jako jeden z rodzajów doświadczania emocji, jako sposób poznawczego oceniania ryzyka i zagrożenia oraz jako jedna z możliwych reakcji na takie ryzyko i zagrożenie. Na poziomie grup społecznych i całych społeczeństw lęk przed przestępczością można rozumieć jako wyraz ogólnego „dobrostanu” ludzkich zbiorowości czy inaczej – ich szeroko rozumianego poczucia bezpieczeństwa, stanu więzi społecznych, obecności konfliktów lub przeciwnie – ładu społecznego.

Lęk przed przestępczością można więc traktować po prostu jako rodzaj takich emocji jak lęk lub strach, a także jako element szerszych procesów społecznych. Dlatego też pierwszy rozdział tej części pracy poświęcony jest właśnie psychologicznym i socjologicznym spojrzeniom na lęk, strach i poczucie bezpieczeństwa. Drugi rozdział uzupełnia te perspektywy o kryminologiczne ujęcie lęku przed przestępczością, prezentując przegląd definicji tego pojęcia i jego miejsca w wybranych teoriach zachowań przestępczych i dewiacyjnych. Trzeci rozdział stanowi omówienie historycznych aspektów rozwoju tego zagadnienia i sposobów jego analizowania.

⁶ R.W. Emerson (za:) K.F. Ferraro, *Fear of Crime: Interpreting Victimization Risk*, Albany NY 1995, s. 53.

Rozdział 1

Lęk, strach i poczucie bezpieczeństwa w świetle ogólnych koncepcji jednostki i społeczeństwa

Rozdział niniejszy stanowi krótką charakterystykę problematyki lęku, strachu i poczucia bezpieczeństwa z perspektywy psychologicznej i socjologicznej. Stanowi on wprowadzenie do dalszych części pracy, w których szczegółowo charakteryzowane jest kryminologiczne ujęcie lęku przed przestępczością w podstawowych koncepcjach teoretycznych, szczegółowych hipotezach wyjaśniających jego rozmiary oraz sposobach jego analizowania. Zarówno teorie kryminologiczne, jak i metodologia badań kryminologicznych są w końcu silnie zakorzenione właśnie w tych psychologicznych i socjologicznych podstawach.

Rozdział ten dzieli się na trzy podrozdziały. W pierwszym przedstawiono podstawowe definicje takich pojęć, jak: lęk, strach, bezpieczeństwo i poczucie bezpieczeństwa. Kolejne podrozdziały rozwijają te podstawowe zagadnienia terminologiczne o prezentację sposobów ich ujmowania w wybranych perspektywach psychologicznych i socjologicznych.

1.1. Problemy definicyjne

Praktyczny Słownik Współczesnej Polszczyzny definiuje lęk jako „przykry, intensywnie odczuwany stan złego samopoczucia, wywołany wrażeniem zagrożenia, wobec którego człowiek czuje się bezsilny albo bezbronny”⁷. Słowo „strach” ma zaś w języku polskim trzy podstawowe znaczenia: „1. przykry, intensywnie odczuwany stan złego samopoczucia; niepokój wywołany wrażeniem zagrożenia, np. niebezpieczeństwem lub rzeczą nieznaną, wobec których człowiek czuje się bezsilny albo bezbronny; 2. w wierzeniach ludowych: cień zmarłego objawiający się żywym; 3. coś, co ma za zadanie odstraszać, zniechęcać do czegoś, także żartobliwie lub ironicznie o kobiecie (rzadziej mężczyźnie), która nie ubiera się według najnowszych wzorów mody lub nie dba o swój wygląd”⁸. Na przykładzie tych dwóch, prawie identycznych definicji – po pominięciu dodatkowych i nieistotnych znaczeń – wyraźnie widać językową bli-

⁷ Hasło *Lęk* (w:) *Praktyczny Słownik Współczesnej Polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, Poznań 2005, t. 19, s. 137.

⁸ Hasło *Strach* (w:) *Praktyczny Słownik...*, red. H. Zgólkowa, t. 40, s. 313–314.

skoznaczność słów „lęk” i „strach”. W XIX-wiecznym *Słowniku Języka Polskiego* przez M. Samuela Bogumiła Linde nie pojawia się samo słowo „lęk”, jest zaś ciekawe, niefunkcjonujące już rozróżnienie słów „lękać” oznaczające straszyć kogoś i „lękać się”, czyli bać się mocno⁹. „Strach” zaś według tego słownika to: „1) nagle opadająca bojaźń. Trwoga postaje za powzięciem wieści o niebezpieczeństwie, strach kiedy już niebezpieczeństwo przytomne”¹⁰. Pozostałe omawiane przez S.B. Lindego, w większości również niefunkcjonujące już w języku polskim słowa o tym samym źródłosłowie co „strach” wskazują na bliskość z pojęciem lęku: „Strach mię – stracham się, boję się. Strachać się, strachować się, strachnąć się, strachliwość – lękliwość, bojaźliwość, łatwość strachowania się. Strachliwy – lękliwy, strachający się. Strachopłód – człowiek marnie się strachający, próżny strach cierpiący. Strachowisko – straszliwe widzenie, strach. Strachowity – straszący”¹¹.

A. Reber z perspektywy psychologicznej definiuje „lęk” (*anxiety*) jako: „1. najogólniej: niejasny, nieprzyjemny stan emocjonalny charakteryzujący się przeżywaniem obaw, strachu, stresu i przykrości. Lęk jest często przeciwstawiany strachowi i ze względu na to, że («zazwyczaj», jak mówią niektórzy, bądź *zawsze*, jak utrzymują inni), lęk jest stanem pozbawionym obiektu, natomiast strach jest zawsze strachem przed czymś, kimś, lub jakimś zdarzeniem; 2. w teorii uczenia termin ten odnoszony jest do wtórnych (uwarunkowanych) popędów, które motywują do podejmowania reakcji unikania. W ten sposób, jak się zakłada, reakcja unikania jest wzmacniana przez zmniejszanie się lęku [...]”¹².

Definicja psychologiczna inaczej niż definicja językowa rozróżnia więc lęk od strachu na podstawie obecności bądź nieobecności przedmiotu wywołującego te emocjonalne reakcje. W. Krynicki uzupełnia to rozróżnienie, pisząc, że strach jest taki sam u zwierząt i ludzi, a to, co odróżnia nas od zwierząt i co stwarza świadomość oraz logiczne myślenie, to właśnie powstanie lęku¹³.

M. Fajkowska i B. Szymura zwracają uwagę na następujące znaczenia słowa „lęk”: „Analiza etymologiczna słowa «lęk» wykazuje, że ma ono znaczenie fizyczne (np. «dolegliwości somatyczne»), psychologiczne (np. «niepokój, poczucie zagrożenia») oraz filozoficzne (np. «egzystencjalne»). Rdzeń indoeuropejskiego słowa *anhl*, następnie przekształconego w greckie *angkito*, tłumaczy się jako «duszenie», «zawężanie» czy «wyciskanie». Od *anxietas* – tak brzmi słowo «lęk» w języku łacińskim – wywodzą się angielskie *anxiety*, niemieckie *Angst*, angielskie *anguish* czy francuskie *l'anxiété* i *l'angoisse*. [...] Niemieckie słowo *Angst* określa każdy przejaw lęku, niepokoju bez wyraźnej przyczyny, zaś *Furcht* to mający konkretne źródło strach”¹⁴. Autorzy ci przywołują również interesujące rozróżnienie pojęcia lęku i obawy zaproponowane przez S. Kierkegaarda: lęk,

⁹ S.B. Linde, *Słownik Języka Polskiego* przez M. Samuela Bogumiła Linde, Warszawa 1994 (Lwów 1855), t. 2, s. 613.

¹⁰ Tamże, s. 464–465.

¹¹ Tamże, s. 465.

¹² A. Reber, *Słownik psychologii*, Warszawa 2002.

¹³ W. Krynicki, *Na początku był lęk. Teoria psychiki i zaburzeń psychicznych*, Toruń 2007, s. 31–37.

¹⁴ M. Fajkowska, B. Szymura, *Barwy lęku – jak rozumieć i badać lęk?* (w:) *Lęk. Geneza – mechanizmy – funkcje*, red. M. Fajkowska, B. Szymura, Warszawa 2009, s. 7–8.

jako fundament ludzkiej egzystencji i czynnik umożliwiający człowiekowi kontakt z transcendencją i „bycie sobą”, byłby z założenia niekonkretny, a obawy zawsze dotyczyłyby czegoś określonego¹⁵.

T. Werka i J. Zagrodzka podają, że: „Strach jest najczęściej definiowany jako silna negatywna emocja spowodowana konkretnym bodźcem awersyjnym, bólem lub innym wyodrębnionym czynnikiem uszkadzającym (nocyceptywnym), która wywołuje szereg względnie swoistych reakcji fizjologicznych, służących lepszemu przystosowaniu funkcji ustrojowych do działającego bodźca, a także odpowiedzi behawioralnych umożliwiających uniknięcie zagrożenia (reakcje unikania) lub skrócenie czasu jego działania (reakcja ucieczki). [...] Lęk [jako cecha osobowości] może być [...] elementem trwałych indywidualnych predyspozycji do emocjonalnego reagowania na wszelkie, nawet mało awersyjne, bodźce otoczenia i postrzegania ich jako sygnały zagrożenia. Natomiast lęk jako stan fizjologiczny jest reakcją wywołaną poczuciem zagrożenia oraz niespecyficznym uczuciem pobudzenia i napięcia psychicznego, któremu towarzyszy wzbudzenie aktywności autonomicznego układu nerwowego i szereg charakterystycznych objawów somatycznych, psychicznych i behawioralnych. [...] W przeciwieństwie do strachu lęk jest emocją pozbawioną obiektu, a więc charakteryzującą się brakiem bezpośredniego związku z bólem lub innym aktualnie działającym czynnikiem awersyjnych. Może pojawić się w sytuacji całkowicie bezpiecznej lub w konfrontacji z obiektem będącym jedynie potencjalnie źródłem zagrożenia. [...] Lęk wywołują także mało precyzyjne wspomnienia, przeczucia lub wyobrażenia bliżej niezdefiniowanego niebezpieczeństwa, a także wszelkie zmiany w otoczeniu o następstwach niemożliwych do oszacowania”¹⁶. M. Fajkowska i B. Szymura akcentują również, że: „istotną funkcją lęku jest obniżenie progu percepcji dla jakichkolwiek bodźców sygnalizujących zagrożenie”¹⁷, czyli podtrzymywanie stanu gotowości organizmu do ewentualnej reakcji, w tym do wzbudzenia strachu.

R.E. Franken, za T.L. White’em i R.A. Depue, przytacza zaś następujące rozróżnienie między strachem a lękiem: „Zgodnie z najnowszym ujęciem strach jest systemem emocjonalnym, który reaguje na bodźce, wyuczone i niewyuczone, sygnalizujące karę fizyczną (ból). Lęk natomiast to system emocjonalny wrażliwy na sytuacje związane z niepewnością, porównaniami społecznymi, porażkami oraz negatywną oceną własnej wartości. Funkcją strachu jest więc zwiększenie szans przetrwania fizycznego, natomiast lęk ma nam pomóc przetrwać w środowisku społecznym”¹⁸.

Warto jednak podkreślić, że nie dla wszystkich badaczy to rozróżnienie lęku i strachu jest oczywiste i w ogóle potrzebne. Na takim stanowisku stoi np. F. Reimann, który dla potwierdzenia podaje zamienne używanie tych po-

¹⁵ Tamże, s. 8–9.

¹⁶ T. Werka, J. Zagrodzka, *Strach i lęk w świetle badań neurobiologicznych* (w:) *Lęk. Geneza...*, red. M. Fajkowska, B. Szymura, s. 19–21.

¹⁷ M. Fajkowska, B. Szymura, *Barwy lęku...*, s. 9.

¹⁸ T.L. White, R.A. Depue, *Differential Association of Traits of Fear and Anxiety with Norepinephrine- and Dark-induced Pupil Reactivity*, *Journal of Personality and Social Psychology* 1999, Vol. 77, No. 4, s. 863–877 (za:) R.E. Franken, *Psychologia motywacji*, tłum. M. Przyłipiak, Gdańsk 2005, s. 354.

jęć w mowie potocznej¹⁹. W niniejszej pracy uznano jednak, że ich rozdzielenie może mieć istotne znaczenie dla definiowania i opisu zagadnienia lęku przed przestępczością. I tak „lęk przed przestępczością” można by rozumieć jako pewną cechę jednostki lub stan emocjonalny charakteryzujący jej gotowość do reagowania na sygnały o zagrożeniu czy też jako niepokój przed jedynie przewidywanym zdarzeniem. Natomiast „strach przed przestępczością” byłby raczej konkretną emocjonalną reakcją przeżywaną w sytuacji realnego zagrożenia wiktymizacją.

Pojęciem zbliżonym do tak szeroko rozumianego lęku będzie poczucie braku bezpieczeństwa. E. Moczuk i P. Szulich podają, że „poczucie bezpieczeństwa jest istotnym stanem człowieka, który ma zapewnione podstawowe potrzeby życiowe”²⁰. Krajewski podkreśla zaś, że określenia „poczucie bezpieczeństwa” i „brak poczucia bezpieczeństwa” niosą komponent zakładający pewien sposób postrzegania rzeczywistości, a nie sam stan takiej rzeczywistości, z którym związane są słowa „bezpieczeństwo” i „niebezpieczeństwo”²¹. R. Grosset, P. Mochnaczewski i S. Wiatr określają poczucie bezpieczeństwa jako subiektywną ocenę jednostki, na którą składają się takie czynniki, jak: po pierwsze, skuteczność organów ścigania, służb porządkowych i wymiaru sprawiedliwości, po drugie, więzi interpersonalne jednostki, zaufanie do instytucji państwa, poziom empatii i gotowości niesienia pomocy innym, po trzecie, doświadczenia własne i osób bliskich, obserwacje własnego otoczenia, opinie i poglądy funkcjonujące w otoczeniu oraz oficjalne informacje na temat bezpieczeństwa publicznego²².

K. Sessar przytacza zaś pogląd Z. Baumana, że pod pojęciem poczucia bezpieczeństwa (czyli najlepszego tłumaczenia niemieckiego pojęcia *Sicherheit*) kryją się trzy wymiary, dobrze charakteryzowane przez angielskie pojęcia:

- 1) *security*, czyli poczucie pewności, że otaczająca rzeczywistość nie będzie zbyt odbiegać od oczekiwań,
- 2) *certainty*, czyli przeświadczenie, że rozumie się otaczający świat, że jest on uporządkowany i że ten porządek można opowiedzieć,
- 3) *safety*, czyli poczucie bycia zabezpieczonym przed ewentualnymi niebezpieczeństwami²³.

G. Hanak, I. Karazman-Morawetz i W. Stangl, we wprowadzeniu do wiedeńskiego raportu z badania *InSec*, definiują poczucie braku bezpieczeństwa (*insecurity*) na trzech płaszczyznach. Po pierwsze, wiązałoby się ono z poczuciem izolacji i braku integracji ze społecznością i społeczeństwem oraz obecnością zewnętrznych zagrożeń, takich jak wojny, przestępczość czy naturalne

¹⁹ F. Riemann, *Oblicza lęku. Studium z psychologii lęku*, tłum. U. Poprawska, Kraków 2005, s. 23.

²⁰ E. Moczuk, P. Szulich, *Wstęp* (w:) *Bezpieczeństwo lokalne w opiniach mieszkańców Tarnobrzega*, red. J. Dziubiński, E. Moczuk, P. Szulich, J. Żak, Tarnobrzeg 2007, s. 5.

²¹ K. Krajewski, *Wstęp* (w:) *Poczucie bezpieczeństwa mieszkańców wielkich miast. Kraków na tle innych miast europejskich*, red. K. Krajewski, Kraków 2008, s. 7.

²² R. Grosset, P. Mochnaczewski, S. Wiatr, *Zagrożenia i poczucie bezpieczeństwa: oceny mieszkańców dużych miast*, Warszawa 2009, s. 7–11.

²³ K. Sessar, *Podstawowe założenia projektu Insecurities in European Cities z punktu widzenia kryminologii oraz socjologii miasta* (w:) *Poczucie bezpieczeństwa mieszkańców wielkich miast...*, red. K. Krajewski, s. 23.

kataklizmy. Po drugie, rozumiane byłoby jako poczucie bezradności i bezsilności w osiągnięciu postawionych celów i ochronie swoich interesów. Po trzecie, poczucie braku bezpieczeństwa wiązałoby się z poczuciem niepewności co do przyszłości, intencji i zachowań ludzi oraz poczuciem niestałości otaczającego jednostkę świata²⁴.

Z kolei wprowadzone już pojęcie bezpieczeństwa B. Czarnecki i W. Siemiński rozumieją jako „złożoną strukturę składającą się z komponentów psychicznych i niepsychicznych, a wśród nich z czynników: materialnego, organizacyjnego i innych czynników zabezpieczenia”²⁵. Czynnikami psychicznymi nazywają oni stan komfortu psychicznego, czyli poczucie bezpieczeństwa, niepsychicznymi zaś m.in. stan barier odgradzających przed intruzami, urządzeń i systemów alarmowych oraz stan organizacji przestrzeni²⁶.

Jak podaje J. Czapska: „Zapewnienie bezpieczeństwa osobistego obywatelom jest konstytucyjnym obowiązkiem państwa. Demokratyczne państwo prawa powinno reagować zarówno na obiektywne, jak i subiektywne potrzeby obywateli w tym zakresie. Dlatego podstawowe cele polityki kryminalnej: zapobieganie i zwalczanie przestępczości muszą zostać uzupełnione o redukowanie strachu przed nią”²⁷. Autorka ta jednoznacznie utożsamia więc poczucie bezpieczeństwa z wolnością od strachu przed przestępczością i zapewnienie takiego subiektywnie postrzeganego bezpieczeństwa przedstawia jako jedno z zadań polityki kryminalnej państwa. Jest to ciekawy problem w dyskusji o roli organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości. Czy państwo, poprzez te i inne organy, ma za zadanie walczyć ze wszystkimi możliwymi lękami obywateli, czy też tylko stwarzać jak najlepsze (jak najbezpieczniejsze) obiektywne warunki, tak by takie lęki się nie rodziły?

1.2. Lęk i strach w wybranych koncepcjach psychologicznych

Psychologia emocji i gałęzie jej pokrewne bardzo dogłębnie i wielostronnie zajmują się lękiem i strachem. Niewątpliwie nawet pobieżny przegląd ustaleń dokonywanych w ramach tych dziedzin znacznie wykracza poza zakres niniejszej pracy, dlatego też zreferowane zostaną w tym miejscu jedynie zagadnienia wprowadzające do omawianych dalej szczegółowych aspektów lęku przed przestępczością.

A. Ben-Ze'ev rozróżnia pięć głównych typów doświadczeń afektywnych:

- 1) emocje, takie jak strach, zazdrość, gniew, poczucie winy,
- 2) uczucia, czyli trwałe emocje, takie jak smutek lub miłość,
- 3) nastroje, takie jak bycie wesołym lub przybitym,

²⁴ G. Hanak, I. Karazman-Morawetz, W. Stangl, *Insecurities in European Cities. Local Report Vienna*, Vienna 2004, s. 4, raport dostępny na stronie internetowej: <http://www.irks.at/downloads/INSEC%20REPORT%20VIENNA.pdf> (dostęp: listopad 2013).

²⁵ B. Czarnecki, W. Siemiński, *Kształtowanie bezpiecznej przestrzeni publicznej*, Warszawa 2004, s. 11.

²⁶ Tamże.

²⁷ J. Czapska, *Zapobieganie przestępczości w społecznościach lokalnych – możliwości i granice* (w:) *Zapobieganie przestępczości w społecznościach lokalnych*, red. J. Czapska, W. Krupiarz, Warszawa 1999, s. 55.

- 4) afektywne lub inaczej emocjonalne cechy charakteru, takie jak nieśmiałość, oraz
- 5) zaburzenia afektywne, takie jak depresja lub zaburzenia lękowe²⁸.

Lęk i strach w zależności od mechanizmu wzbudzenia siły i trwałości mogą przybierać formę każdego z tych typów doświadczeń.

A. Öhman wymienia trzy podstawowe składniki doświadczenia lęku lub strachu, są to:

- 1) subiektywne doświadczenie, czyli mniej lub bardziej sprecyzowane uczucie zagrożenia,
- 2) reakcje fizjologiczne oraz
- 3) aspekt zachowania, czyli dążenie do ucieczki bądź unikania.

Autor ten przeprowadza rozróżnienie między lękiem a strachem w następujący sposób: lęk ma najczęściej charakter „przedbodźcowy”, zakłada więc antycypację bodźca zagrażającego, strach natomiast jest „pobodźcowy”, czyli jest wywołany przez taki czynnik zagrażający²⁹. Przytacza również następujący cytat S. Epsteina jako rozwinięcie tego rozróżnienia: „strach stanowi motyw unikania. Gdyby nie istniały żadne ograniczenia (wewnętrzne bądź zewnętrzne), strach prowadziłby do działania, jakim jest ucieczka. Lęk można definiować jako nierozwiązany strach, czy też stan nieukierunkowanego pobudzenia następującego po spostrzeżeniu zagrożenia”³⁰. W wyniku zastosowania analizy czynnikowej A. Öhman wyróżnia cztery rodzaje lęków:

- 1) lęki dotyczące wydarzeń lub sytuacji interpersonalnych,
- 2) lęki związane ze śmiercią, obrażeniami cielesnymi, chorobami, krwią i zabiegami chirurgicznymi,
- 3) fobie na punkcie zwierząt i
- 4) lęki agorafobiczne, czyli związane z przebywaniem w miejscach publicznych, zamkniętych bądź odwrotnie – otwartych przestrzeniach³¹.

Zwraca on również uwagę na to, że lękowi towarzyszy stronnicze kierowanie uwagi na zagrażające informacje płynące z otoczenia³², co oznacza, że osoby odczuwające większy lęk mogą mieć większą tendencję do zauważania sygnałów świadczących o potencjalnym zagrożeniu.

W ujęciu psychologii ewolucyjnej strach stanowi adaptacyjną odpowiedź na agresję ze strony zewnętrznych zagrożeń, takich jak ataki drapieżników czy obcych samców tego samego gatunku. Tak rozumiany strach będzie gwałtowną reakcją emocjonalną (mięśniową i hormonalną). Będzie on przebiegał podobnie u ludzi, jak u zwierząt. W toku ewolucji zostały wytworzone cztery strategie re-

²⁸ A. Ben-Ze'ev, *The Subtlety of Emotions*, Cambridge 2000 (za:) S. Farrall, J. Jackson, E. Gray, *Everyday Emotion and the Fear of Crime: Preliminary Findings from Experience and Expression*, Experience & Expression in the Fear of Crime Working Paper No. 1, 2006, artykuł dostępny na stronie internetowej: <http://ssrn.com/abstract=1012354> (dostęp: listopad 2013), s. 4.

²⁹ A. Öhman, *Strach i lęk z perspektywy ewolucyjnej, poznawczej i klinicznej*, tłum. M. Kacmaje (w:) *Psychologia emocji*, red. M. Lewis, J. M. Haviland-Jones, Gdańsk 2005, s. 720.

³⁰ S. Epstein, *The nature of anxiety with emphasis upon its relationship to expectancy* (w:) *Anxiety: Current Trends in Theory and Research*, Vol. 2, ed. C.D. Spielberg, New York 1972, s. 311 (za:) A. Öhman, *Strach i lęk z perspektywy...*, s. 720–721.

³¹ A. Öhman, *Strach i lęk z perspektywy...*, s. 721–722.

³² Tamże, s. 729–731.

akcji na strach: wycofanie się, zastygnięcie w bezruchu, agresja obronna, poddanie się. W psychologii ewolucyjnej nazywany jest on strachem normalnym (w odróżnieniu od fobii) i jest rozumiany jako emocja podstawowa, reakcja na rzeczywiste lub wyobrażone zagrożenie. Powstał on w wyniku ewolucji, by chronić organizm przed realnymi zagrożeniami napotykanymi przez przodków człowieka. Fakt, że jest uwarunkowany genetycznie, potwierdzać ma to, że odczuwają go już niemowlęta (np. strach przed obcymi). Fobia to reakcja nieproporcjonalna do zagrożenia, zwykle wymykająca się kontroli ze strony jednostki. Psychologia ewolucyjna, podczas rozważań dotyczących strachu, stawia tzw. hipotezę konserwatyizmu adaptacyjnego. Głosi ona, że bardziej czuły system reakcji na zagrożenia, a więc taki, który reaguje strachem nawet na niezagrożające obiektywnie sytuacje, jest bardziej adaptacyjny niż system za mało czuły, w którym występowałoby ryzyko przeoczenia rzeczywistego zagrożenia. W wyniku ewolucji wspierany i rozwijany będzie więc system bardziej wrażliwy (konserwatywny).

Psychologia ewolucyjna stawia też tezy odnośnie do powodów przemocy i przestępczości w społeczeństwach. W skrócie, najbardziej agresywni będą mężczyźni o najniższej pozycji społecznej i najniższych atrybutach na rynku matrymonialnym (niska inteligencja i wykształcenie, małe możliwości osiągnięcia sukcesu ekonomicznego, podatność na choroby), bo tylko w ten sposób mogą się zaprezentować na tym rynku i wywalczyć przekazanie swoich genów. W tym celu mężczyźni ci będą stosować przemoc wobec innych mężczyzn i kobiet. W tym samym celu – dla zdobycia większej liczby samic – mężczyźni nawiązują silne związki z innymi mężczyznami i lepiej radzą sobie w takich związkach od kobiet, które nie miały takiego ewolucyjnego mechanizmu zrzeszania się. Dzięki temu mężczyźni budują silniejsze rówieśnicze grupy odniesienia i częściej w grupach takich przebywają, co obniża ich strach przed ewentualną konfrontacją z innymi mężczyznami w miejscach publicznych. Byłoby to jednym z wyjaśnień, dlaczego mężczyźni odczuwają niższy lęk niż kobiety³³.

Ciekawe ustalenia C.H. Hansen i R.D. Hansena przedstawia J.R. Young: na podstawie badania zakładającego pokazywanie badanym fotografii tłumu ludzi stwierdzili oni, że uczestnicy częściej zauważali osoby wyrażające na swoich twarzach złość niż te wyrażające szczęście. Wyjaśnieniem jest tu ewolucyjny mechanizm wyczulenia na potencjalne zagrażające sygnały, a takim niewątpliwie bardziej jest wyrażana przez inne osoby złość niż szczęście³⁴. Na tej zasadzie ludzie mogą postrzegać sygnały zagrażające i niepokojące (np. sytuacje potencjalnie niebezpieczne, ale także same doniesienia medialne o takich sytuacjach, a więc też doniesienia o przestępstwach i innych zagrożeniach) jako występujące częściej i mające większe znaczenie niż sygnały i informacje nieniosące takich treści.

³³ T. Szlendak, *Strach przed przemocą z perspektywy psychologii ewolucyjnej* (w: Szara strefa przemocy – szara strefa transformacji? Przestrzenie przymusu, red. R. Sojak, Toruń 2007, s. 33–75).

³⁴ C.H. Hansen, R.D. Hansen, *Finding the Face in the Crowd: An Anger Superiority Effect*, *Journal of Personality and Social Psychology* 1988, Vol. 54, No. 6 (za:) J.R. Young, *The Role of Fear in Agenda Setting by Television News*, *American Behavioral Scientist* 2003, Vol. 46, No. 12, s. 74–75.

Zaburzenia emocjonalne, w tym zaburzenia lękowe, interpretowane na polu psychologicznych teorii poznawczych mają swoje źródło w interpretacji zdarzeń przez jednostkę, np. w irracjonalnych przekonaniach i założeniach o powinnościach i obowiązkach jednostki, o jej zdolności do radzenia sobie oraz o potencjalnych zagrożeniach. Zaburzenia te podtrzymywane są przez reakcje behawioralne wynikające z tych interpretacji, np. przez wykonywanie i modyfikowanie zachowań ochronnych i zabezpieczających. Objawiają się one w zaburzeniach myślenia i dysfunkcjonalnych schematach poznawczych, takich jak automatyczne myśli, stwierdzenia o sobie, zamartwianie się.

Teorie poznawcze identyfikują trzy podstawowe typy zaburzeń lękowych: napady paniki, fobię społeczną i uogólnione zaburzenie lękowe. Napady paniki związane są z katastroficznymi interpretacjami doznań somatycznych („zaraz umrę”, „zaraz zasłabnę”). Fobie polegają na kojarzeniu określonych sytuacji lub przedmiotów z zagrożeniem. Jednostki przyjmują w nich założenie, że w sytuacji kontaktu z takim określonym bodźcem wystąpi szereg negatywnych wydarzeń. Lęk uogólniony charakteryzuje się przewlekłym zamartwianiem się i generalnym przekonaniem o niezdolności radzenia sobie.

W kontekście rozpatrywanego w tej pracy zagadnienia lęku przed przestępczością szczególnie interesujące wydają się ustalenia poznawczej teorii zaburzeń lękowych w zakresie podtrzymywania zaburzenia w wyniku podejmowania zachowań mających za zadanie zmniejszyć lęk. I tak w trakcie napadu paniki osoba może być przekonana, że za chwilę zemdleje, więc – bardzo racjonalnie – stara się usiąść, jednak podjęte zachowanie może być zinterpretowane jako potwierdzenie tego, że o mało co nie zasłabła (bo przecież „aż się nogi pode mną ugięły”). W fobii społecznej próby kontrolowania swoich wypowiedzi i zachowań mające na celu np. uniknięcie ośmieszenia się w sytuacji społecznej mogą prowadzić do trudności w komunikacji i narastających negatywnych ocen możliwości poradzenia sobie w takich sytuacjach. Podobnie chęć stłumienia określonych, np. negatywnych, myśli zwykle prowadzi, wbrew intencjom, do wzrostu częstości ich występowania. Stałe podejmowanie pewnych zachowań zabezpieczających może prowadzić do przekonania, że to tylko dzięki nim osoba nie doświadcza negatywnych zdarzeń (np. nie staje się ofiarą przestępstwa), co jedynie utwierdza ją w dalszej konieczności ich stosowania i racjonalności własnych obaw. W przypadku aktywacji poznawczego, dysfunkcyjnego schematu lękowego osoby kierują uwagę na informacje przystające do schematu, tym samym coraz bardziej go potwierdzając i utrudniając jego odrzucenie. Jednostka szuka potwierdzenia swoich negatywnych myśli i poczucia zagrożenia, a nie informacji podważających te myśli i odczucia. Werbalne zamartwianie się, występujące w uogólnionych zaburzeniach lękowych, może być zaś interpretowane jako sposób odwrócenia uwagi od potencjalnie jeszcze bardziej lękotwórczych myśli³⁵.

Dwa rodzaje zaburzeń lękowych wydają się szczególnie istotne w kontekście niniejszej monografii: uogólnione zaburzenie lękowe, czyli inaczej lęk uogólniony, oraz zespół stresu pourazowego. Szacuje się, że w ogólnej populacji

³⁵ A. Wells, *Terapia poznawcza zaburzeń lękowych. Praktyczny podręcznik i przewodnik po teorii*, tłum. R. Andruszko, Kraków 2010, s. 1-23.

na zaburzenie lęku uogólnionego cierpi około 3% ludzi. Zgodnie z definicją zapisaną w klasyfikacji zaburzeń DSM-IV uogólnione zaburzenie lękowe to nadmierny lęk i zamartwianie się z powodu różnych zdarzeń występujące przez większość dni w okresie co najmniej sześciu miesięcy. Osoba cierpiąca na to zaburzenie będzie miała trudności z opanowaniem zamartwiania się i będzie sygnalizować co najmniej trzy z następujących objawów: niepokój, uczucie podenerwowania i napięcia psychicznego, szybkie męczenie się, trudności z koncentracją lub uczucie pustki w głowie, drażliwość, napięcie mięśni, zaburzenia snu. Odczuwany w tym zaburzeniu lęk i zamartwianie się powodują znaczące cierpienie lub upośledzenie funkcjonowania³⁶. Wyprzedzając prezentowane w dalszej części pracy definicje lęku przed przestępczością, warto już w tym miejscu zwrócić uwagę na aspekty odróżniające go od lęku uogólnionego. Byłyby to: większe w przypadku lęku uogólnionego natężenie emocjonalnych doświadczeń i większa skala ich wpływu na funkcjonowanie i ogólny dobrostan jednostki.

Innym zjawiskiem, którego krótka charakterystyka wydaje się ważna dla lepszego zrozumienia zakresu definicji lęku przed przestępczością, jest zespół stresu pourazowego (*Posttraumatic Stress Disorder* – PTSD). Ten rodzaj zaburzenia psychicznego funkcjonowania jednostki występuje jako następstwo traumatycznego przeżycia, jakim niewątpliwie może być doświadczenie wiktyimizacyjne. Öhman podaje, że zespół stresu pourazowego mogą wywołać sytuacje skrajnego zagrożenia życia, takie jak naturalne katastrofy, bycie świadkiem okaleczenia lub śmierci innych ludzi w następstwie wypadku lub aktu przemocy, doznanie urazu w wyniku pobicia, zgwałcenia lub działań wojennych. Osoba doświadczająca zespołu stresu pourazowego wciąż na nowo przeżywa traumatyczne wydarzenie, może cierpieć na zaburzenia snu i koncentracji, rozdrażnienie, ataki złości, nadmierną czujność i nerwowość³⁷. Wydaje się, że rozróżnienie obrazu takiego zaburzenia i odczuwania lęku przed przestępczością jest możliwe do przeprowadzenia, choć sam lęk jest jednym z objawów tego szczególnego rodzaju stresu. Elementami rozróżniającymi mogą być zakres emocjonalnych reakcji na dane doświadczenie (o wiele szerszy w przypadku PTSD) i stopień ich dysfunkcyjnego charakteru dla jednostki³⁸.

Na zakończenie części poświęconej psychologicznemu ujęciu zagadnienia lęku warto również podkreślić, że lęk jest także kluczowym zagadnieniem psychiatrii. A. Kępiński pisze wprost: „W praktyce psychiatrii lęk jest zagadnieniem głównym, zasadniczą składową prawie wszystkich zespołów chorobowych, często wokół lęku narastają inne objawy psychopatologiczne; zmniejszenie lub usunięcie lęku prowadzi więc do zniknięcia innych objawów, np. urojeń czy omamów (halucynacji)”³⁹. A. Kępiński podaje, że w zaburzeniach psychicznych lęk jest najlepiej znany jako lęk nerwicowy, ten z kolei jest

³⁶ Tamże, s. 234–243.

³⁷ A. Öhman, *Strach i lęk z perspektywy...*, s. 721.

³⁸ S.L. Rizvi, D. Kaysen, C.A. Gutner, M.G. Griffin, P.A. Resick, *Beyond Fear: The role of Peritraumatic Responses in Posttraumatic Stress and Depressive Symptoms Among Female Crime Victims*, *Journal of Interpersonal Violence* 2008, Vol. 23, No. 6, s. 853–865.

³⁹ A. Kępiński, *Lęk*, Kraków 2009, s. 5.

najczęściej definiowany jako nieokreślony niepokój. Pozostałe rodzaje lęku to ataki lękowe, czyli napady paniki, i lęk anankastyczny, związany z fobiami, lęk hipochondryczny, związany z nieprawidłowym odbiorem sygnałów z własnego ciała, lęk nieznanego, lęk przed śmiercią lub lęk biologiczny, lęk przed chorobą psychiczną, lęk przed samotnością, lęk sumienia, związany z działaniem systemu samokontroli jednostki, lęk depresyjny, lęk schizofreniczny, lęk społeczny, czyli lęk przed drugim człowiekiem, lęk psychoorganiczny, występujący w zaburzeniach organicznych centralnego układu nerwowego, lęk oligofreniczny, występujący przy niedorozwoju umysłowym, oraz lęk urojeńowy, związany z przebiegiem psychoz.

Najbardziej interesująca jest definicja pierwszego rodzaju lęku: „Nieokreślony niepokój nerwiczny polega [...] na odczuciu napięcia wewnętrznego, napięcia, które odczuwa się w mięśniach, w narządach wewnętrznych i w psychice, napięcia, które, w słabym nasileniu jest nawet korzystne, pobudza bowiem do aktywności, do większego wysiłku umysłowego i fizycznego, a w większym natężeniu staje się paraliżujące. [...] W słabszym nasileniu niepokój taki zmusza do podjęcia akcji, do wyjścia naprzeciw czasu przyszłego. W silniejszym nasileniu człowiek nie ma już odwagi wyjść naprzód, cofa się, zamyka w czasie teraźniejszym, a czas ten wypełniony jest niepokojem. [...] Nieokreślony niepokój jest więc lękiem nieznanego”⁴⁰. Na bardziej ogólnym poziomie A. Kępiński rozwija definicję lęku, zwracając uwagę na jego funkcję alarmową dla organizmu: „Jeśli lęk jest sygnałem nadciągającego niebezpieczeństwa, to jest to sygnał bardzo zwodniczy. Ustrój ludzki – to samo zresztą odnosi się najprawdopodobniej do ustrojów zwierzęcych – dysponuje dwójakimi sygnałami alarmowymi: bólem i lękiem. Ból występuje, gdy zagrożenie styka się z ustrojem i dochodzi do jego uszkodzenia, natomiast lęk, gdy jeszcze do bezpośredniego zetknięcia nie doszło”⁴¹.

1.3. Lęk i poczucie bezpieczeństwa w wybranych koncepcjach socjologicznych

Lęk i poczucie braku bezpieczeństwa są osiowymi zagadnieniami współczesnych kierunków myśli socjologicznej, które można zebrać pod wspólnymi hasłami: „społeczeństwo ryzyka” i „globalizacja”. Wybrane tezy tych koncepcji będą stanowiły dobre zobrazowanie społecznego tła analizowanego w tej pracy zagadnienia lęku przed przestępczością. W innych teoriach socjologicznych zagadnienia te również czasem się pojawiają, jednak niewątpliwie pełny przegląd implikacji tych poszczególnych koncepcji dla tematu niniejszego opracowania wykracza znacznie poza jego ramy. Zdecydowano się więc na uproszczenie i dla wprowadzenia tych podstawowych teorii za K. Frysztackim przytoczona zostanie typologia, autorstwa R.W. Marisa, głównych teoretycznych perspektyw odnoszących się do problemów społecznych. Na typologię tę można spojrzeć jak na przegląd punktów widzenia na jeden szczególny problem społeczny, za jaki

⁴⁰ Tamże, s. 5–6.

⁴¹ Tamże, s. 14.

można uznać lęk przed przestępczością. R.W. Maris wymienia następujące perspektywy teoretyczne:

1. Wymiana. W tym nurcie struktury społeczne są oparte na procesach wymiany między jednostkami. Co do zasady społeczeństwo jest stabilne, problemy społeczne wywołują zaś zaburzenia równowagi interakcji lub brak korzyści z wymiany.
2. Strukturalizm. Podejście akcentuje rolę rozmieszczenia, wielkości i bliskości grup społecznych. Problemy społeczne są powodowane zróżnicowaniem i nierównością między grupami.
3. Konflikt. Nurt oparty na założeniu, że społeczeństwo jest w stanie napięcia i konfliktu wywołanego dążeniem jednostek i grup do zdobycia przewagi nad innymi, jeżeli chodzi o wartości i zasoby. Źródłem problemów społecznych jest utrzymywanie większości „środków posiadania” przez elitarne grupy i ucisk grup słabszych.
4. Symboliczna interakcja i naznaczanie. W myśl tych koncepcji ład społeczny wynika z podzielenia przez ludzi określonych znaczeń i interpretacji. Problemy społeczne są efektem definiowania pewnych zjawisk lub zachowań jako problemowych.
5. Funkcjonalizm. Perspektywa opisująca społeczeństwo jako system, którego wszystkie części muszą być zintegrowane i zrównoważone, by funkcjonował poprawnie. Problemy społeczne są wynikiem niezaspokojenia przez instytucje społeczne pewnych potrzeb jednostek i dysfunkcyjnego działania utrwalonych wzorów społecznych.
6. Dewiacja. Nurt zakładający, że źródłem ładu społecznego są normy i ich przestrzeganie. Problemy społeczne wynikają z konfliktu między poszczególnymi normami, zablokowania możliwości ich realizacji oraz z procesów uczenia się dewiacyjnego zachowania.
7. Biologia/socjobiologia. Podejście, w myśl którego zachowania ludzi i struktura społeczna wynikają z dążenia do maksymalizowania szansy na przetrwanie genów poszczególnych jednostek i podstawowych różnic biologicznych. Problemy społeczne są wynikiem wad genetycznych i nierównowagi biologicznej w populacji⁴².

Warto w tym miejscu rozwinąć pewne tezy strukturalizmu, interakcjonizmu symbolicznego i funkcjonalizmu oraz, jako wprowadzenie do opisu tzw. późnonowoczesnych (czy postmodernistycznych) teorii społeczeństwa ryzyka (czy inaczej społeczeństwa doby globalizacji, „kultury lęku” lub „kultury kontroli”), scharakteryzować też dodatkowo koncepcję rządomyślności M. Foucaulta.

Z punktu widzenia teorii strukturalnych – w ujęciu E. Durkheima – przestępczość i lęk przed nią spełniają funkcję integracyjną. Wpływają na podejmowanie indywidualnych i kolektywnych zachowań jednostek mających na celu zapobieżenie niebezpieczeństwu. Wzmacnia to solidarność, morale i spoistość społeczeństw oraz zwiększa siłę nieformalnej kontroli społecznej⁴³. Inny przed-

⁴² K. Frysztacki, *Socjologia problemów społecznych*, Warszawa 2009, s. 46–49.

⁴³ W.G. Skogan, *On Attitudes and Behaviors (w:) Reactions to Crime*, ed. D.A. Lewis, Beverly Hills CA 1981, s. 36.

stawiciel tego kierunku teoretycznego – J. Conklin – stoi jednak na stanowisku przeciwnym, w myśl którego przestępczość i lęk przed nią osłabiają zdolność społeczności do sprawowania kontroli społecznej, a lęk przed przestępczością wywołuje podejrzliwość, poczucie zagrożenia i wycofanie się ze wspólnych działań. Mieszkańcy okolic charakteryzujących się wysoką przestępczością mieliby tracić zaufanie do przedstawicieli władzy, wiarę w ich możliwości świadczenia pomocy i negatywnie postrzegać swoje sąsiedztwo. Taki stan powodowałby ograniczenie kontaktów sąsiedzkich i zamieranie życia społecznego, co dalej osłabiałoby możliwość sprawowania nieformalnej kontroli społecznej⁴⁴.

Założenia symbolicznego interakcjonizmu są również często brane za podstawę budowanych hipotez wyjaśniających poziom lęku przed przestępczością. Głównym przedmiotem zainteresowania symbolicznego interakcjonizmu jest proces zbierania i interpretowania przez ludzi informacji, w wyniku którego podejmowane są określone zachowania. K.F. Ferraro referuje trzy podstawowe założenia interakcjonizmu symbolicznego:

- 1) ludzie podejmują zachowania wobec konkretnych rzeczy i zjawisk na podstawie znaczenia, jakie tym rzeczom i zjawiskom nadają,
- 2) znaczenia nadawane rzeczom i zjawiskom powstają w wyniku interakcji między daną osobą a osobami z jej otoczenia,
- 3) znaczenia są nadawane i zmieniane w wyniku procesu interpretacji zachodzącego podczas kontaktu z rzeczą lub zjawiskiem, któremu to znaczenie jest nadawane lub zmieniane⁴⁵.

W tym kontekście lęk przed przestępczością byłby więc wynikiem znaczenia nadawanego przez jednostkę zjawisku przestępczości, które jest stale rekonstruowane w interakcjach z innymi osobami i sytuacjami związanymi z tym zjawiskiem.

Perspektywa symbolicznego interakcjonizmu była rozwijana w wielu koncepcjach, z których szczególnie interesująca wydaje się kulturowo-symboliczna teoria ryzyka autorstwa M. Douglas. Podejście kulturowo-symboliczne akcentowało przekonanie, że idea ryzyka jest częścią kulturowego mechanizmu nadawania znaczeń, formułowania społecznych oczekiwań, określania podmiotów odpowiedzialnych i wpływania na działania jednostek i grup społecznych. Według tej koncepcji ryzyko jest politycznym konceptem służącym do przerzucania odpowiedzialności i winy za negatywne zdarzenia. Dla społeczności i grup społecznych jest kulturową strategią nadawania znaczeń zagrożeniom postrzeganym ze strony obcych. Przekonania i zachowania akcentujące ryzyko służą utrzymywaniu spójności społecznej, stabilności i porządku oraz radzenia sobie z dewiantami, chronią więc symboliczne granice społeczeństw i społeczności oraz społecznego porządku⁴⁶.

W kontekście badań nad lękiem przed przestępczością teorie funkcjonalne kładą nacisk na koszty i zyski ludzkich zachowań związanych z doświadczają-

⁴⁴ J.E. Conklin, *The Impact of Crime*, New York 1975 (za:) W.G. Skogan, *On Attitudes and Behaviors...*, s. 36.

⁴⁵ K.F. Ferraro, *Fear of Crime...*, s. 8–9.

⁴⁶ D. Lupton, *Sociology and risk (w:) Beyond the Risk Society: Critical Reflections on Risk and Human Security*, eds. G. Mythen, S. Walklate, Maidenhead 2006, s. 11–13.

nym lękiem i ocenianym ryzykiem. W myśl tego rodzaju koncepcji ludzie będą wypracowywać kompromis między ryzykiem a kosztem jego redukcji, czyli pewien poziom „akceptowalnego ryzyka”. Redukcja lęku – np. przez unikanie określonych miejsc, niepodjęcie pewnych zachowań, instalowanie zabezpieczeń, udział w lekcjach samoobrony, noszenie broni czy w końcu zmienianie miejsca zamieszkania – zawsze wiąże się jednak z określonymi kosztami (utrudnieniem życia, rezygnacją z przyjemności, wydatkami materialnymi, nakładem czasu, poczuciem osaczenia w wyniku zamykania się za murami grodzonych osiedli i drzwiami własnych domów itd.). Pozostając w tym duchu, W.G. Skogan stwierdza nawet za A.D. Bidermanem i innymi, że koszt poczucia braku bezpieczeństwa jest dalece większym obciążeniem ekonomicznym powodowanym przestępczością niż sam bezpośredni koszt wiktylizacji⁴⁷.

U podstaw teorii „społeczeństwa ryzyka” (nazywanej też „kulturą lęku”) leży m.in. koncepcja rządomości (governmentality) M. Foucaulta. Za pomocą tego pojęcia M. Foucault przedstawia relację między rządzącymi a rządzonymi w społeczeństwach, w wyniku której u podwładnych kształtują się mechanizmy autoregulacyjne (samorządzenia) w miejsce tradycyjnych mechanizmów zewnętrznego zarządzania ludźmi⁴⁸. D. Lupton pisze, że w myśl podejścia rządomości to ryzyko jest głównym mechanizmem, według którego jednostki są skłaniane do podejmowania zachowań autoregulacyjnych. W nowoczesnych społeczeństwach klasyczne, opresyjne metody zarządzania zastępowane są strategiami internalizacji norm, czyli samorządzenia (self-government). Ryzyko odgrywa tu kluczową rolę, bo to właśnie przez definiowanie określonych zdarzeń lub zachowań jako ryzykownych, a nie przez system kar, osiągane są współczesne efekty zarządzania. Mechanizm ten funkcjonuje tak m.in. w przypadku promocji jazdy samochodem w pasach bezpieczeństwa, stosowania zdrowej diety czy zachowań ochronnych w odniesieniu do przestępczości⁴⁹. W tym kontekście, przez umiejętne zarządzanie ocenami ryzyka jednostek, rządy osiągają efekty w postaci zmniejszenia liczby wypadków, zachorowań czy przestępstw. Na lęk przed przestępczością można więc spojrzeć jak na mechanizm samoregulacji jednostek zainicjowany przez mechanizmy zarządzania społeczeństwami i pełniący funkcję kontroli przestępczości i kontroli samych jednostek.

Początek rozważań o społeczeństwie ryzyka związany jest z publikacją w 1992 r. znanej książki U. Becka *Risk Society: Towards a New Modernity*. D. Lupton odtwarzając główne tezy tej koncepcji, zwraca uwagę na pogląd głoszący, że współczesne społeczeństwa zachodnie przemieszczają się od ekonomicznych i przemysłowych procesów charakterystycznych dla epoki wczesnego modernizmu do procesów definiowania zagrożenia i ryzyka związanych z postępującą w epoce późnego modernizmu industrializacją, urbanizacją i globalizacją.

⁴⁷ A. Biderman, L. Johnson, J. McIntyre, A. Weir, *Report on a Pilot Study in the District of Columbia on Victimization and Attitudes Toward Law Enforcement*, President's Crime Commission on Law Enforcement and the Administration of Justice. Studies in Crime and Law Enforcement in Metropolitan Areas, Field Survey I, Washington 1967 (za:) W.G. Skogan, *On Attitudes and Behaviors...*, s. 36.

⁴⁸ Por. M. Foucault, *Governmentality* (w:) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, eds. G. Burchell, C. Gordon, P. Miller, Hemel Hempstead 1991, s. 102-103 (za:) M. Lee, *Inventing Fear of Crime: Criminology and the Politics of Anxiety*, Cullampton 2007, s. 21.

⁴⁹ D. Lupton, *Sociology and risk...*, s. 13-14.